

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 279(049.32)

DOI <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.95.11>

Павло Єремєєв

ВІД ЗАХИСТУ ТРИДЕНТСЬКОЇ МЕССИ ДО РЕВІЗІЇ СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ (Рецензія на: Lundberg M. *A Pope of Their Own: El Palmar de Troya and the Palmarian Church. Second Edition. Uppsala Studies in Church History 11. Uppsala: Uppsala University, Department of Theology, 2020*)

У 2020 р. в серії «Uppsala Studies in Church History» вийшло друге видання книги професора факультету теології Упсальського університету Магнуса Ландберга, назва якої може бути перекладена як «Власний Папа: Ель-Пальмар-де-Троя та Пальмаріанська Церква». У порівнянні з першим виданням, здійсненим у 2017 р.¹, в рецензованій публікації Магнус Ландберг доповнив деякі розділи, пов'язані з ранньою історією та ритуалами Пальмаріанської Церкви (с. 20–22, 99–102, 112–113, 118–119, 226–229), а також додав главу, присвячену бурхливим подіям в історії досліджуваної релігійної спільноти, що мали місце після появи першого видання книги (с. 189–200).

Робота професора Ландберга не залишилася непоміченою у науковій спільноті. Вже перше її видання, розміщене у відкритому доступі в Інтернеті, було скачане десятками тисяч користувачів (с. 10). У 2019 р. в журналі «Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions» була опублікована рецензія всесвітньо відомого релігієзнавця Массімо Інтровіньє, який високо оцінив книгу Магнуса Ландберга, схарактеризувавши її як перше повноцінне академічне дослідження Пальмаріанської Церкви². Єдиним недоліком книги Массімо Інтровіньє назвав те, що дослідження ґрунтується лише на письмових джерелах і розповідях колишніх членів Пальмаріанської церкви, вороже налаштованих щодо неї. Втім, рецензент визнає, що цей недолік не є провиною Магнуса Ландберга, адже ізолюваність Пальмаріанської Церкви унеможливлювала контакт її послідовників із зовнішніми дослідниками.

Рецензована книга присвячена унікальній релігійній організації. Почавши із захисту католицького традиціоналізму та критики реформ Другого Ватиканського собору, дуже скоро Пальмаріанська Церква під керівництвом свого харизматичного лідера Клементе Домінгеса-і-Гомеса прийшла до радикальної зміни обрядовості, новацій у царині віровчення та ревізії Біблійного тексту. Серед людей, канонізованих у Пальмаріанській церкві, – мореплавець Христофор Колумб та іспанський диктатор Франциско Франко³. Скандали, що супроводжували Пальмаріанську Церкву від самого початку її існування, періодично робили цю релігійну спільноту центром уваги ЗМІ. У 2017 р. вийшов черговий роман Дена Брауна «Origin» (в українському переклад – «Джерело»), у якому Пальмаріанська церква представлена як могутня організація, що має зв'язки у найвищих політичних колах⁴. Хоча цей образ має небагато спільного з реальністю⁵, роман Дена Брауна вчергове посилив суспільний інтерес до пальмаріанства.

Історія руху, результатом якого стало створення Пальмаріанської Церкви, розпочинається з серії повідомлень про об'явлення Божої Матері біля іспанського містечка Ель-Пальмар-де-Троя (що поблизу Севільї) у 1968 році. Архієпископ Севільї у 1970 р. відмовився визнати їхнє божественне походження, проте містечко стало об'єктом масового паломництва як з Іспанії, так і з-за кордону. При цьому, повідомлення різних людей про містичні досвіди біля Пальмар-де-Троя продовжували множитися (с. 13–21).

¹ Lundberg M. *A Pope of Their Own: Palmar de Troya and the Palmarian Church. Uppsala Studies in Church History 1. Uppsala: Uppsala University, Department of Theology, 2017. 247 p.*

² Introvigne M. Review: *A Pope of Their Own: El Palmar de Troya and the Palmarian Church* by Magnus Lundberg. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*. 2019. № 22 (3). Pp. 168–171.

³ Chryssides D. *Historical Dictionary of New Religious Movements*. Scarecrow Press, 2011. P. 268.

⁴ Brown D. *Origin*. Knopf Doubleday Publishing Group, 2017. 300 p.

⁵ Lundberg M. *Dan Brown and the Palmarian Church, Or What is this Thing Called Research?* URL: <https://magnuslundberg.net/wp-content/uploads/2018/09/dan-brown-and-the-palmarian-church-edit-2.pdf> (дата звернення: 23.09.2024)

Приблизно через рік після першого об'явлення, до числа візіонерів приєднався Клементе Домінгес-і-Гомес, харизматична постать якого незабаром стала центром нового релігійного руху. Поступово, у повідомленнях Клементе набували розвитку есхатологічні мотиви, посилювалися осуд реформ, які відбувалися в Католицькій Церкві в рамках рішень Другого Ватиканського собору (с. 24-25).

Деякі з перших візіонерів у Пальмар-де-Троя з самого початку звинувачували Клементе у шарлатанстві, проте його популярність зростала. У 1975 р. Клементе, посилаючись на одкровення від Ісуса Христа та Діви Марії, створив Орден Кармелітів Святого Ли́ка. Візіонер увійшов у контакт з іншими групами католиків-традиціоналістів, та в 1976 році разом з чотирма своїми прибічниками був висвячений на єпископа традиціоналістськи налаштованим в'єтнамським кардиналом Нго Дінх Тхуком (пізніше кардинал відійшов від пальмаріанського руху). У тому ж році в автомобільній аварії Клементе втратив зір (с. 55–84).

Після смерті Папи Римського Павла VI Клементе повідомив про чергове видіння, під час якого сам Ісус Христос короновував його в якості наступного Папи з іменем Григорія XVII. З точки зору пальмаріан, тоді центр істинної Церкви був перенесений із Риму у Пальмар-де-Троя (с. 87).

Подальша історія Пальмаріанської Церкви супроводжувалася численними скандалами. Клементе Домінгеса-і-Гомеса звинувачували в зловживанні алкоголем та гомосексуалізмі (с. 131–132). Колишні члени Пальмаріанської Церкви свідчили про сексуальні домагання з боку керівництва даної релігійної організації (с. 95–105). Вірні Пальмаріанської церкви суворо обмежувалися у контактах із зовнішнім світом, жорстко регулювався одяг, коло читання та повсякденне життя (с. 241).

Пальмаріанський папа, посилаючись на нові видіння, став запроваджувати радикальні зміни в обрядовості та віровченні (одночасно звинувачуючи Ватикан у модернізмі)⁶. У 1990-х рр. Клементе Домінгеса (Григорій XVII), посилаючись на отримане від пророка Іллі одкровення, заявив, що Біблія «сповнена помилок, які були внесені юдеомасонськими групами протягом століть» (с. 128). В результаті, була створена нова, Пальмаріанська Біблія, що викликало розкол вже всередині самої Пальмаріанської Церкви (с. 128–129).

Після смерті першого пальмаріанського папи у 2005 році, його престол обійняв Мануель Алонсо Корраль, що прийняв ім'я Петра II. Ця людина була поруч з Клементе від самого початку його візіонерської активності у Пальмар-де-Троя. У період папства Петра II (2005–2011 рр.)

стали ще жорсткішими правила, які накладалися на членів Пальмаріанської церкви, посилювалися есхатологічні мотиви у пальмаріанському вченні (с. 145, 217).

Після смерті Петра II папський престол обійняв Гінес Хесус Ернандес-і-Мартінес, що прийняв ім'я Григорія XVIII. У 2016 р. він несподівано зрікся папства та публічно заявив, що Пальмаріанська Церква з самого початку була створена Клементе Домінгесом-і-Гомесом та Мануелем Алонсо Корралем виключно задля отримання грошей від довірливих адептів.

Втім, це не стало кінцем пальмаріанства. Папський престол у Пальмар-де-Троя обійняв швейцарець Маркус Джозеф Одерматт, який прийняв папське ім'я Петро III. Під час його понтифікату Пальмаріанська Церква, яка довгий час обмежувала користування Інтернетом для своїх членів, створила власний сайт та канал на YouTube, офіційні сторінки Церкви з'явилися у соціальних мережах Facebook, Instagram, X (Twitter) та TikTok⁷.

Географічно Пальмаріанська Церква поширилася на досить значні території (с. 106–107). При цьому, кількість її членів ніколи не була великою: у 1980-х рр. вона не перевищувала десяти тисяч осіб, а станом на 2017 р. група нараховувала від однієї до двох тисяч вірних (с. 240).

Книга Магнуса Ландберга являє собою досить успішну спробу комплексної характеристики пальмаріанської історії та віровчення. Дослідження ґрунтується на аналізі величезної кількості текстів, створених всередині Пальмаріанської Церкви, матеріалів ЗМІ та інтерв'ю з колишніми членами досліджуваної групи.

У передмові релігієзнавець пише, що у своєму дослідженні він намагався бути максимально об'єктивним та неупередженим (с. 6). Це проявилось, в тому числі, у специфіці використання автором термінів. Бажаючи зберегти конфесійну неупередженість, Магнус Ландберг характеризує пальмаріанських лідерів як «альтернативних пап», відмовляючись від терміну «антипапа» (с. 4). Так само, він відмовляється від використання характеристик на кшталт «секта» чи «культ», оскільки подібні характеристики, на його думку, не ведуть до кращого розуміння феномену (с. 7). Вчений пише, що «з релігієзнавчої точки зору не повинно бути різниці в тому,

⁶ Chrissydes D. Historical Dictionary of New Religious Movements. Scarecrow Press, 2011. P. 268.

⁷ Official Website of the Order of the Carmelites of the Holy Face in company with Jesus and Mary. URL: <https://www.palmarian-church.org/> (дата звернення: 02.10.2024); Palmarian Church USA. URL: <https://www.facebook.com/PalmarianChurchUSA> (дата звернення: 01.10.2024); Palmarian Church. URL: <https://x.com/PalmarianChurch> (дата звернення: 01.10.2024); Aidan coughlan [канал Пальмаріанської церкви]. URL: https://www.tiktok.com/@aidan_coughlan (дата звернення: 01.10.2024); Palmarian Catholic Church. URL: https://www.instagram.com/palmarian_catholic_church/ (дата звернення: 01.10.2024)

чи-то Ви вивчаєте велику та усталену релігійну організацію, чи відносно невелику та нову» (с. 6).

Магнус Ландберг явно віддає перевагу принципам методологічного атеїзму, заявляючи: «релігійні вірування слід досліджувати як людські конструкти, навіть якщо їхні прихильники вірять у те, що задіяні надприродні сили» (с. 7). Захищаючи принцип об'єктивності, вчений одночасно пише, що його робота – це не лише відсторонений аналіз історії організації та її вчення. Він підкреслює, що чимало людей постраждали від життя в Пальмаріанській Церкві, а також від розриву з родичами, спричиненого належністю останніх до пальмаріанства. Втім, і тут вчений намагається зберігати нейтральність, заявляючи, що руйнівні для особистості процеси, які пережили люди в Ель-Пальмар-де-Троя, відбуваються і у значно більших та усталених релігійних групах (с. 7).

У вступі автор розглядає той соціокультурний та політичний контекст, в якому зародилася Пальмаріанська Церква. Серед іншого, Ландберг пише про релігійну ситуацію у Пальмар-де-Троя напередодні появи перших відомостей щодо явлення Діви Марії (с. 13–14), звертає увагу на особливості становища Католицької Церкви в Іспанії часів пізнього франкізму. Автор зазначає, що сучасні об'явлення Марії найчастіше відбувалися в ситуації соціальних та політичних криз, у бідних та маргіналізованих місцевостях, причому візіонерами найчастіше виступали миряни, часто молоді дівчата, які під час першого видіння займалися повсякденними справами (с. 23–24). У цьому плані перші об'явлення Діви Марії у Пальмар-де-Троя було достатньо типовим (с. 18).

Звертаючись до ранніх етапів біографії Клементе Домінгеса-і-Гомеса (1946–2005), що пізніше став першим Пальмаріанським Папою, Магнус Ландберг звертає увагу на ранню смерть його матері та складні взаємини з мачухою, вказує на знущання, яким піддавався юний Клементе з боку сусідів та однокласників. Майбутній лідер пальмаріанського руху бажав проходити військову службу, проте не був зарахований до війська, оскільки військовий лікар виявив у нього епілепсію. Посилаючись на іспаномовні роботи Мануеля Моліно та Оскара Каррера⁸, автор вказує на гомосексуальність Клементе, що поєднувалася покликанням до релігійного життя. Майбутній Пальмаріанський Папа намагався вступити до католицької семінарії та приєднатися до домініканського ордену, але отримав відмову (с. 21–22).

Звертаючи увагу на зміст одкровень, про які заявляв Клементе, Магнус Ландберг аналізує їх

у широкому контексті історії католицького містицизму. Автор показує, що акцент на шануванні Святого Лика, наявний у свідченнях першого Пальмаріанського Папи, був розвитком ідей, висловлених в одкровеннях французької монахині-кармелітки Марії де Сент-П'єр (1816–1848), які були офіційно визнані Папою Левом XIII (с. 23).

Характеризуючи Пальмаріанську Церкву як маріанський апокаліптичний рух, автор здійснює комплексне порівняння змісту пальмаріанського вчення з низкою інших апокаліптично зосереджених одкровень, про які у XIX – XX ст. заявляли представники Католицької Церкви. Деякі з цих одкровень були визнані Ватиканом (найвідоміший приклад – Об'явлення Пресвятої Богородиці у Фатімі), інші – офіційно схарактеризовані як результат самонавіювання та істерії (с. 30–44).

У книзі розглядається специфіка пальмаріанства в контексті історії традиціоналістського руху, що розвинувся всередині Католицької Церкви як реакція на рішення Другого Ватиканського собору. Зокрема, прослідковуються прямі та опосередковані зв'язки між пальмаріанцями та представниками Священницького братства святого Пія X (с. 44–47).

Нарешті, Магнус Ландберг порівнює пальмаріанську доктрину зі вченням відлученого від Католицької Церкви Мішеля Колліна (1905–1974), який у 1963 р., посилаючись на містичне одкровення, проголосив себе новим Папою Римським Климентом XV. Автор показує, що між Пальмаріанською Церквою та створеною Мішелєм Колліном «Оновленою Церквою Христа» можна простежити низку спільних рис. Більше того, мали місце особисті контакти між представниками пальмаріанського руху та колишніми прихильниками Мішеля Колліна у 1970-х роках (с. 47–54).

У книзі детально простежується процес зародження та еволюції пальмаріанського руху (с. 55–200). Аналізуючи пальмаріанську доктрину, автор вказує на її численні відмінності від вчення Католицької Церкви (с. 201–215). При цьому Магнус Ландберг показує, що деякі специфічні пальмаріанські концепції являють собою реінтерпретацію ідей святого Іоанна Еда (1601–1680), святої Маргарити Марії Алякок (1647–1690), Марії Агрєдської (1602–1665), Анни Катаріни Еммерік (1774–1824) та інших католицьких містиків (с. 207). Одночасно, автор демострує і зв'язок окремих пальмаріанських ідей із вченнями, які були офіційно засуджені Церквою (с. 212).

У книзі детально розглядається пальмаріанська есхатологія. Автор робить висновок, що хоча вчення Пальмаріанської Церкви про кінець Світу має свої особливості, в цілому воно продовжує традицію апокаліптичних видінь XX ст. (с. 221) При цьому, звертається увага на такі специфічні риси

⁸ Molina M. Los secretos del Palmar de Troya: Historia de una herejía. Córdoba: Arco Press, 2006. 284 p.; Carrera O. El Palmar de Troya: Historia del cisma español. Ediciones Atlantis 2019. 330 p.

пальмаріанського вчення як віра в існування особливої Планети Марії, вільної від гріха, а також Планети Люцифера. Жителі обох планет, як вчить Пальмаріанська Церква, мають зіграти важливу роль в апокаліптичних подіях (с. 219).

Магнус Ландберг детально аналізує зміни в обрядовості, що відбулися у Пальмаріанській Церкві в порівнянні з традиціями католицизму (с. 223–232). Вивчається процес масових канонізацій у Пальмаріанській Церкві: як зазначає вчений, лише з 1978 по 1980 р. було оголошено святими близько 1400 осіб (с. 232–234).

У заключних ремарках Магнус Ландберг намагається дати узагальнюючу відповідь на два дослідницькі питання (с. 235–244). По-перше, автор здійснює спробу визначити ті фактори, що сприяли заснуванню Пальмарської Церкви в 1978 році. Вчений підкреслює, що історію досліджуваної релігійної групи не варто сприймати телеологічно: повідомлення щодо видінь біля Пальмар-де-Троя цілком могла спіткати доля низки інших подібних об'явлень, які залишилися значно менш відомими та мали лише локальний вплив. Не було наперед визначеним і зростання значення фігури Клементе Домінгеса-і-Гомеса. В той же час, як показує Магнус Ландберг, особиста харизма майбутнього Пальмаріанського Папи та організаційні здібності його найближчого сподвижника Мануеля Алонсо (майбутнього Пальмаріанського Папи Петра II) зіграли вкрай важливу роль у розвитку пальмаріанського руху та зростанні особистої ролі Клементе в ньому. Автор розглядає конкретні стратегії поширення відомостей про пальмаріанські видіння та зміцнення позиції Клементе як візійнера, особливо підкреслює значення єпископського висвячення, яке отримав Клементе та його найближчі прихильники від кардинала Тхука. Також автор звертає увагу на той факт, що за рахунок щедрих пожертв Клементе та його прихильники змогли викупити землю, на якій, як стверджувалося, відбувалися явлення Богородиці. Незабаром на цій території розпочалося будівництво грандіозного храму, що став центром пальмаріанського руху.

Друге дослідницьке питання, на яке відповідає автор у заключних ремарках, – у який спосіб Пальмаріанська Церква, вижила незважаючи на численні скандали, скорочення чисельності вірних та періодичні кризи. Магнус Ландберг звертає увагу на тотальну заборону спілкування із відступниками, включаючи найближчих родичів. На думку автора, страх відлучення є важливим фактором збереження Пальмаріанської Церкви (с. 242). Також Ландберг наголошує на важливості економічного фактора: у 1970-х рр. Клементе Домінгес отримав великі пожертви, що дало змогу скупити чимало нерухомості. Пізніше, у 2000-і рр., продаж цієї нерухомості

дав змогу Церкві пережити важкі часи зменшення кількості вірних.

Як і будь-яка хороша робота, книга Магнуса Ландберга дозволяє поставити низку нових питань, що вартують додаткового вивчення. На нашу думку, історія Пальмаріанської Церкви може бути проаналізована у контексті більш широких проблем, які розглядаються у сучасному релігієзнавстві. Серед іншого, вартує додаткової уваги особистість першого Пальмаріанського Папи. Відзначене Магнусом Ландбергом поєднання екстатичної релігійності Клементе Домінгеса з гомосексуалізмом та хворобою на епілепсію відкриває широке поле для аналізу в контексті когнітивного релігієзнавства⁹ та підходів, пов'язаних із застосуванням постулатів нарративної психології у біографістиці¹⁰.

Більш глибокого вивчення заслуговують ранні етапи біографії Мануеля Алонсо, що був найближчим сподвижником Клементе Домінгеса і другим Пальмаріанським Папою. На даному етапі, як зазначає Магнус Ландберг, перші десятиліття життя майбутнього Папи Петра II відомі переважно з пальмаріанських агіографічних текстів (с. 143), які, звісно, є дуже ангажованим джерелом.

Автор пише про випадки релігійно мотивованої самокастрації у Пальмаріанській Церкві (с. 98–105). На нашу думку, ці випадки варто порівняти з подібними практиками в общині Георгія Раппа та серед російських скопців¹¹.

Заслуговують на поглиблений аналіз наведені Магнусом Ландбергом відомості про сакралізацію іспанської мови у Пальмаріанській Церкві: Григорій XVII стверджував, що Богородиця вважає іспанську найвидатнішою мовою після латини, глибину пальмаріанської доктрини можна досягнути лише іспанською (с. 91). Подібні свідчення можна краще зрозуміти в більш широкому контексті досліджень зв'язку мови та образів сакрального¹², а також сучасних спроб переосмислення категорії «сакрального» в цілому¹³.

⁹ Devinsky O., Lai G. Spirituality and religion in epilepsy. *Epilepsy & behavior*. 2008. Vol. 12. Pp. 636–643; Целковський Г. Когнітивне релігієзнавство як проект природничого підходу до релігії. *Гуманітарний корпус : збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. 2021. Вип. 40. С. 140–142.

¹⁰ Демус І. Біографічні дослідження: методологічні засади вивчення наукової термінології. *Історія науки і біографістика*. 2020. № 1. С. 1–14.

¹¹ Favazza A. *Bodies under Siege: Self-mutilation and Body Modification in Culture and Psychiatry*, 1996. 400 p. Engelstein L. *Castration and the Heavenly Kingdom: A Russian Folktale*. Cornell University Press, 2003. 304 p.

¹² Піддубна Н. Проблема потрактування теолінгвістичних термінів сакрального текст і сакральна мова. *Лінгвостилістичні студії*. 2020. Вип. 12. С. 160–168.

¹³ Evans M. The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. *Review of Religious Research*. 2003. Vol. 45. No. 1. Pp. 32–47. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512498>

Поставлене Магнусом Ландбергом питання щодо причин виживання Пальмаріанської Церкви, як видається, є частиною більш широкої проблеми, яку Лоуренс Яннаконе поставив у знаковій статті «Чому суворі церкви міцні?», вирішуючи його на основі комбінації теорії «церква-секта» та концепції раціонального вибору¹⁴. Враховуючи, що обидві теорії викликають серйозні суперечки в релігієзнавстві¹⁵, розгляд історії Пальмаріанської Церкви у контексті більш загальних дискусій стосовно закономірностей соціальної еволюції релігійних спільнот, на нашу думку, може виявитися особливо плідним як для розуміння специфіки пальмаріанства, так і для поглиблення більш загальних релігієзнавчих теорій.

Звісно, як справедливо зазначає Массімо Інтровіньє, проривом у вивченні пальмаріанства може бути встановлення контактів науковців із представниками досліджуваної спільноти¹⁶.

Нарешті, як вже було зазначено, постання Пальмаріанської Церкви її критики нерідко представляли

як результат шахрайства з боку Клементе Домінгеса та Мануеля Алонсо. Звісно, у сфері людських мотивацій якісь певні висновки робити вкрай важко, проте перед читачем з невідворотністю постає питання: в якій мірі щирим були Клементе Домінгес та Мануель Алонсо, чи вірили вони в те, що проповідували. Дозволимо собі обережно припустити, що Клементе Домінгес, скоріш за все, вірив у достовірність свого містичного досвіду, та не був лише цинічним шахраєм. З раціональної точки зору важко пояснити, навіщо було змінювати Тридентську месу та, особливо, піддавати ревізії текст Біблії. Ці дії викликали конфлікти всередині Пальмаріанської церкви, спричинили відхід членів від організації і, відповідно, падіння доходів. Тож логічно припустити, що мотивації Клементе Домінгеса тут були нематеріальними, він вірив у свій містичний досвід, який підказував йому необхідність перегляду Священного Писання.

Загалом, книга Магнуса Ландберга є прикладом якісного релігієзнавчого дослідження. Варто зазначити, що автор створив свій сайт, на якому, серед іншого виставляє матеріали, пов'язані з Пальмаріанською Церквою¹⁷. Звернення до цього сайту, так само як і знайомство із книгою, може поглибити розуміння сучасних релігійних процесів та прослідкувати історію надзвичайно цікавої релігійної спільноти.

¹⁴ Iannaccone L. Why Strict Churches Are Strong. *American Journal of Sociology*. 1994. Vol. 99, No. 5. Pp. 1180-1211

¹⁵ Schwadel Ph. Are white evangelical Protestants lower class? A partial test of church-sect theory. *Social Science Research*. 2014. Vol. 46. Pp. 100-116; Spickard J. Rethinking Religious Social Action: What is "Rational" about Rational-Choice Theory? *Sociology of Religion*. 1998. Vol. 59, Issue 2. Pp. 99-115.

¹⁶ Introvigne M. Review: A Pope of Their Own: El Palmar de Troya and the Palmarian Church by Magnus Lundberg. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*. 2019. № 22 (3). Pp. 168-171.

¹⁷ Magnus Lundberg [personal website]. URL: <https://magnus-lundberg.net/> (дата звернення: 03.10.2024)